

Йосип Шкловський: спогади про видатну особистість

Метою статті є репрезентація біографічних відомостей про видатного астрофізика ХХ століття Йосипа Самуїловича Шкловського. Методами дослідження слугували аналіз наукової та науково-популярної літератури з питань астрофізики, якими займався Йосип Самуїлович Шкловський; бесіди з донькою вченого Аллою Йосипівною про роки дитинства Йосипа Самуїловича та його наукову діяльність. Описані експонати музеїв м. Глухів Сумської області (батьківщина ученого), які розповідають про життя і наукову творчість ученого; вперше опубліковано спогади Алли Йосипівни Шкловської про батька; подано інформацію про проведення I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Йосипа Самуїловича Шкловського (м. Глухів, 6–8 жовтня 2016 р.).

Ключові слова: астрофізика, Йосип Самуїлович Шкловський.

Oleksandr Kurok, Boris Hrudynin

Yosyp Shklovs'ky: memories of the outstanding personality

The purpose of the article is representing the biographical information about the outstanding astrophysicist of the twentieth century, Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky who belongs to the bright representatives of the twentieth century science. He was an outstanding astrophysicist, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR, a member of many foreign academies and he significantly influenced the development of astrophysics in the second half of the twentieth century.

Yosyp Shklovs'ky was the founder of the powerful school of the all-wave evolutionary astrophysics, the author of the modern theory of the solar corona, fundamental researches on the physics of interstellar environment on the basis of atomic and molecular radio spectroscopy data; the author of works on the connections between cosmic masers with the spheres of forming stars and planetary systems, the evolution of stars from the main sequence through the stage of red giants to planetary nebulae and white dwarfs, the development of cosmic explosions of supernovae and nuclei of galaxies, relic cosmological radiation and the problem life in the universe.

The problem of the existence of life in the universe takes a separate place in the scientific works of Yosyp Shklovs'ky. This extremely complicated problem is a complex one and attracts the attention of a wide range of scientists in cybernetics, astronomy, radiophysics, biology, sociology and even economics.

Yosyp Samuyilovych was among the first to start looking for the existence of extraterrestrial mind. It was an unusual and daring idea for a scientist of the twentieth century! Y. Shklovs'ky did not find an extraterrestrial mind, moreover, he proved that it did not exist, but at the same time he fulfilled an important mission – having caused emerging the generation of enthusiasts who are looking for it till present day. Yosyp Shklovs'ky was the first to dare to apply a profound scientific analysis to the theme of life in space. Understanding this problem was the issue that he decided to direct knowledge of modern physics, biology and astronomy on. To fulfil this, he had to master all of these disciplines.

The research methods included the analysis of the scientific and popular science literature on astrophysics issues, which were studied by Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky; conversations with the scientist's daughter Alla Yosypivna about the years of childhood of the scientist and his scientific activities. The exhibits of the museums of the town of Hlukhiv, Sumy region (the birthplace of the scientist) representing the life and scientific activity of the researcher were highlighted; Alla Yosypivna Shklovs'ka's memoirs about her father were first published; information on the 1st International Scientific and Practical Conference devoted to the 100th anniversary of the birth of Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky (Hlukhiv, October 6–8, 2016) was presented.

Key words: astrophysics, Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky.

Александр Курок, Борис Грудинин

Йосиф Шкловский: ВОСПОМИНАНИЯ О ВЫДАЮЩЕЙСЯ ЛИЧНОСТИ

Целью статьи есть репрезентация биографических данных про выдающегося астрофизика XX столетия Йосифа Самуиловича Шкловского. Методами исследования стали анализ научной и научно-популярной литературы по проблемам астрофизики, которыми занимался Йосиф Самуилович Шкловский; беседы с дочерью ученого Аллой Йосифовной про годы детства Йосифа Самуиловича и его научную деятельность. Описаны экспонаты музеев г. Глухов Сумской области (родина ученого), рассказывающие о жизни и научном творчестве Йосифа Шкловского; впервые опубликованы воспоминания Аллы Йосифовны Шкловской об отце; подано інформацію о проведеннии I Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Йосифа Самуиловича Шкловского (г. Глухов, 6–8 октября 2016 г.).

Ключевые слова: астрофізика, Йосиф Самуилович Шкловский.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Йосип Самуїлович Шкловський належить до тих учених, без яких важко уявити науку ХХ століття. Видатний астрофізик, член-кореспондент Академії наук СРСР, член багатьох закордонних академій, він суттєво вплинув на розвиток астрофізики другої половини ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні для нас надзвичайно важливо зібрати якомога більше інформації про нашого земляка; людину, що поставила питання, актуальні для науки й нині; сім'янина, батька двох дітей, система цінностей якого може стати прикладом для молодого покоління.

Фото 1.
Йосип Самуїлович
Шкловський
(18 червня 1916 р. –
3 березня 1985 р.).

Фото із сайту
<http://comet.sai.msu.ru/radio/history.html>

Метою статті є висвітлення біографічних відомостей про Йосипа Самуїловича Шкловського та публікація спогадів доньки вченого Алли Йосипівни про батька.

Виклад основного матеріалу дослідження. Благодатна сіверська земля, мальовнича Глухівщина подарувала світу чимало видатних людей, якими пишається наш народ. З-поміж них почесне місце належить уславленому земляку, корифею світової астрономічної науки Йосипу Самуїловичу Шкловському (фото 1). Чесна й порядна людина, яка не боялася висловлювати свої думки; унікальний учений, блискучий лідер світової астрофізики, якого «отримала» астрономічна наука в потрібний час, – таке органічне поєднання найкращих людських та наукових чеснот трапляється доволі рідко й лише в зірок першої величини.

Учасники конференції біля будинку, в якому народився та провів дитячі роки Й. С. Шкловський (відкриття меморіальної дошки). Сумська обл., м. Глухів, вул. Спаська, 12. Фото О. Бахмата.

Майже сто років тому під небом Глухівщини в єврейській сім'ї народилася незвичайна людина, для якої саме небо почало відкривати свої таємниці: Сонце, Галактику, Всесвіт, можливість життя на інших планетах...

Народився Йосип Шкловський у містечку Глухів Чернігівської губернії (нині Сумська область) 18 червня (1 липня за старим стилем) 1916 року. До сьогодні в м. Глухів зберігся будинок по вулиці Спаській № 12, в якому народився видатний учений і де мешкала сім'я Шкловських.

Фото 2. Будинок школи № 2, у якій навчався Йосип Шкловський (нині навчальний корпус Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка).
Фото із сайту <http://new.gnpu.edu.ua/uk/>

Навчався юнак у російськомовній школі № 2. Нині будівля цієї школи є одним із навчальних корпусів Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, (фото 2), на якому встановлено меморіальну дошку на честь Йосипа Шкловського (фото 3). Збереглася фотографія, на якій зафіксований клас Йосипа Шкловського разом з учителями-предметникам (фото 4).

Фото 3. Меморіальна дошка на навчальному корпусі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
Фото Б. Грудиніна

Фото 4. Й. Шкловський – випускник VII групи Глухівської російської школи № 2 (у другому ряду четвертий праворуч). 20 липня 1930 р.
Фото з архіву друга сім'ї Шкловських Т. А. Балдовської. Фоторепродукція Ю. Москаленка.
Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів

Зі спогадів ученого

В детстве покойная мама мне много раз говорила, что я родился в рубашке. Говоря откровенно, в плане медико-гинекологическом я до сих пор не знаю, что это такое. Как-то никогда не интересовался, как не интересуюсь, будучи дважды инфарктником, как работает мое бедное сердце. С четвертого класса помню, что там (т. е. в сердце) есть какие-то предсердия, желудочки и клапаны, но что это такое – ей Богу, не знаю и знать не хочу. Это, конечно, связано с моим характером, в котором фаталистическое начало играет немалую роль. Что касается пресловутой «рубашки», то мне, пожалуй, следовало бы этим делом заинтересоваться, так как в народе этот феномен всегда связывают с везучестью. Оправдалась ли эта примета на моей судьбе? Перебирая многие годы, которые я успел прожить, я должен прийти к заключению, что как ни кинь – я был довольно везучим человеком! <...>¹

Глухівський період життя Йосипа Шкловського пов'язаний з потягом до живопису – з трьох років він почав малювати крейдою, бітою цеглою, бо не було олівців.

Йосип читає твори Жуля Верна і Герберта Уеллса, книги з фізики й астрономії Я. Перельмана. Пізніше, згадуючи своє дитинство, Йосип Самуїлович писав, що в нього залишився парад яскравих і чудових барв, і вважав, що без дитячих мрій, без читання журналів «Вокруг света», «Всемирный следопыт» ніколи б не зробив у науці того, що вдалося зробити.

Зі спогадів ученого

После убогой довоенной юности, после тяжелых мучений военных лет передо мной вдруг наконец-то открылся мир – таким, каким он казался в детстве, когда я в своём маленьком родном Глухове замирал в ожидании очередного номера выпущенного мне волшебного журнала «Всемирный следопыт» с его многочисленными приложениями. То были журналы «Вокруг света», «Всемирный турист» и книги полного собрания сочинений Джека Лондона в полосато-коричневых бумажных обложках. Читая запоем «Маракотову Бездну» Конан Дойля или, скажем, «Путе-

шествие на Снарке» Джека Лондона, я переносился за тысячи миль от родной Черниговщины².

Йосип продовжує займатися живописом. Йому гарно давалися портретні етюди, їх він міг зробити з натури дуже швидко і вправно. Йосип мріяв стати художником. Навіть у роки юності, коли вже був студентом фізичного факультету Московського державного університету, він ще вагався щодо вибору професії.

Зі спогадів ученого

Соленые брызги моря, свист ветра в корабельных снастях, прокаленные тропическим солнцем отважные люди – вот чем я тогда (в детстве – авт.) грезил. Вообще у меня осталось ощущение от детства как от парада удивительно ярких и сочных красок. На всю жизнь врезалось воспоминание об одном летнем утре. Проснувшись, я долго смотрел в окно, где на ярчайшее синее небо проецировались сочные зеленые листья старой груши.

Меня пронзила мысль о радикальном отличии синего и зеленого цветов. А ведь я в своих тогдашних художнических занятиях по причине отсутствия хорошей зеленой краски (нищета) смешивал синюю и желтую. Что же я делаю? Ведь синий и зеленый цвета – это цвета моря и равнины!

В детстве я был чрезвычайно далек от всякого рода техники, испытывая к ней только чувство тоскливого отвращения. По призванию автор этих строк – художник. Я стал рисовать с помощью «подручных средств»... С тех пор я рисовал всюду и везде. Вплоть до окончания физического факультета Московского университета в 1938 г. Я еще колебался в выборе жизненного призвания. Сделав, однако, такой выбор, я полностью бросил искусство (другой моей природной склонностью всегда были география и история. Я и до сих пор не могу равнодушно пройти мимо географической карты)³.

У Глухівському міському краєзнавчому музеї зберігається автопортрет Йосипа Самуїловича, датований 7 грудня 1937 року (фото 5). Місцеві знавці творчості Й. С. Шкловського говорять про те, що цим автопортретом Йосип поставив крапку у своєму виборі майбутнього. Він вирішив займатися наукою.

¹ Шкловский И. С. Эшелон (невыведанные рассказы) / И. С. Шкловский. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – С. 21.

² Там само. – С. 37.

³ Там само.

Фото 5. Автопортрет Йосипа Шкловського. 7 грудня 1937 р. (Комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей», м. Глухів)

Фото 7. «Літаючі слони» – вітання з Новим роком, надіслані Х. С. Ван де Холсту від Йосипа Шкловського⁵

Незважаючи на такий вибір, любов до живопису майбутній учений зі світовим ім'ям проніс крізь усе життя. Так, у спогадах багатьох учених зауважено, що процес листування між ними супроводжувався саморобними листівками Й. Шкловського та дружніми шаржами. Так, на листівці, надісланій відомому американському вченому в галузі позаатмосферної астрономії Герберту Фрідману, Йосип Шкловський натякає на спільний інтерес двох учених у сфері рентгенівської астрономії (фото 6).

А на листівці, надісланій голландському астроному та математику Х. С. Ван де Холсту, Йосип Шкловський зображує слонів, що літають, демонструючи цим свій захват від вдалого запуску в СРСР 4 жовтня 1957 р. першого космічного супутника (фото 7).

Й. С. Шкловський – засновник потужної школи всехвильової еволюційної астрофізики,

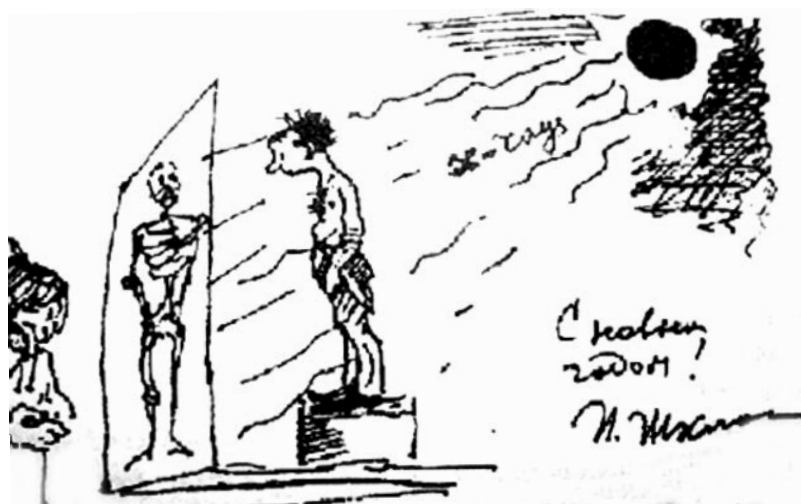

Фото 6. Вітання з Новим роком, надіслані Герберту Фрідману від Йосипа Шкловського⁴

Поздравляю
Вас новым годом

Й. Шкловський

автор сучасної теорії сонячної корони, основоположник досліджень з фізики міжзоряного середовища на основі даних атомної та молекулярної радіоспектроскопії; автор праць про зв'язок космічних мазерів зі сферами утворення зірок і планетних систем, про еволюцію зірок від головної послідовності через стадію червоних гігантів до планетних туманностей і білих карликів, про розвиток космічних вибухів наднових зірок і ядер галактик, про реліктове космологічне випромінювання та про проблему життя у Всесвіті.

Проблема існування життя у Всесвіті посідає окреме місце в науковому доробку Йосипа Самуїловича. Ця надзвичайно складна проблема є комплексною і привертає увагу широкого кола науковців – кібернетиків, астрономів, радіофізиків, біологів, соціологів і навіть економістів.

Йосип Самуїлович один з перших почав шукати існування позаземного розуму. Незвичайна

⁴ Галынская И. М. И. Шкловский: Разум. Жизнь. Вселенная / И. М. Галынская. – М.: ТОО «Янус», 1996. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 38.

і смілива ідея для науковця ХХ століття! Й. Шкловський не знайшов позаземний розум, більше того, довів, що його не існує, але при цьому виконав важливу місію – породив генерацію ентузіастів, які його шукають до сьогодні. Йосип Самуїлович першим наважився застосувати глибокий науковий аналіз життя в космосі – питання, яке до нього не вважали серйозним. Саме на осмислення цієї проблеми він вирішив спрямувати знання сучасної фізики, біології та астрономії. Для цього йому довелося опанувати всі ці дисципліни.

Своєрідною драмою для Й. Шкловського стала проблема «мовчання» Космосу. Учений довів, що з використанням сучасної апаратури можливо здійснити космічний зв'язок. Ймовірність отримати відповідь була досить високою: якщо навколо нас міради⁶ зірок, більшість з яких схожа на Сонце, чому б від деяких з них ми не можемо почути сигнали розуму?

Скільки часу ще може прожити людство? Що чекає на нас? Може, могутня цивілізація переходить з часом на іншу стадію, коли проблеми навколишнього світу їй зовсім не цікавлять? Усі ці питання хвилювали вченого і водночас ставили нові завдання: необхідно знаходити контакт з іншими цивілізаціями. Плани були максималістські – розпочалася ера «бурі та натиску». Настрій того часу добре передає витяг з бакинської газети «Вышка» від 12 квітня 1964 р., де Й. Шкловський писав: «Мені здається, що проблема встановлення радіоконтактів у найближчі десятиліття стане однією з провідних у світі»⁷.

Йосип Шкловський навіть і мріяти не міг, що такий скромний, навіть маргінальний проект набере глобального масштабу. Але ... це вже буде після смерті вченого.

А поки що тривала кропітка робота. Так, у 1977 р. у США була створена ґрунтова програма SETI⁸, що мала пряме посилення на програму, розроблену в СРСР такими вченими, як Й.С. Шкловський, М.С. Кардашов, В.С. Троїцький, Л.М. Гінділіс та ін. Суть цієї програми і нині залишається незмінною: необхідно регулярно відстежувати небо на різних частотах і в різних напрямках, щоб за допомогою комп'ютерних програм відокремити з-поміж радіошумів явно штучний сигнал.

З цією метою вже не один десяток років використовують величезний радіотелескоп у кратері Аресибо (Пуерто-Ріко)⁹. За життя Йосипа Шкловського головною проблемою такого пошуку була сила-силенна розрахунків у реальному часі, потрібних для аналізу отриманого сигналу.

У кінці життя вчений дійшов невтішного висновку про те, що ми самотні якщо не у всьому Всесвіті, то, принаймні, в нашій Галактиці або ж Місцевій системі галактик¹⁰. «Ще більш ймовірно, – стверджував учений, – що сам розум – не більш ніж тупикова гілка еволюції життя, і всі ми вимеремо, як вимерли тисячі тупикових видів на Землі...»¹¹ Й. Шкловський холоднокровно закреслював свій минулий ентузіазм.

Утім він завжди додавав, що буде першим радити, якщо хто-небудь доведе, що його висновок хибний. На жаль, за життя Йосипа Самуїловича Шкловського цього не трапилося. Хоча і нині реальність існування позаземних цивілізацій залишається предметом палких суперечок. Але весь парадокс полягає в тому, що Й. Шкловський, який вірив тільки в силу науки, зі своїм скептицизмом породив ціле покоління оптимістів, які сміливо беруться за пошук братів по розуму.

⁶ Число, рівне 10 000 (від грецького слова «міріос» (myrioi) – «незліченно велике»).

⁷ Гиндилис Л. М. 40 лет SETI в СССР и России / Л. М. Гиндилис // *Астрофизический бюл.* – 2006. – № 60/61. – С. 26.

⁸ Проект SETI (англ. *SETI, Search for Extraterrestrial Intelligence*) – загальна назва проектів з пошуку позаземних цивілізацій і можливому налагодженню з ними контактів.

⁹ Аресибо – астрономічна обсерваторія, розташована в Пуерто-Ріко, у 15 км від міста Аресибо, на висоті 497 м над рівнем моря. Обсерваторія є також Національним центром Астрономії і Іоносфери США (англ. *National Astronomy and Ionosphere Center, NAIC*).

¹⁰ Шкловський И. Дискуссия в журнале «Знание-сила» / И. Шкловский, С. Лемм // *Знание-сила* – 1977. – № 6. – С. 32–36; № 7. – С. 40–42.

¹¹ И. С. Шкловский. *Вселенная, Жизнь, Разум* / Под. ред. Н. С. Кардашева и В. И. Мороза, 6-е изд., доп. – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987. – С. 300.

Складним було життя Йосипа Шкловського, зокрема й через те, що він був євреєм. Цього факту, за спогадами Олександра Фрідмана, Йосип ніколи не приховував, а завжди підкреслював своє єврейство. При цьому він говорив на загальний про ті нещастя, що припали на долю євреїв Радянського Союзу. У ньому завжди жило єврейство, яке проявлялося в невпинному прагненні до свободи, у тому числі й до свободи пересування.

Труднощі очікували на Й. Шкловського, коли Й. Сталін за декілька років до своєї смерті почав «остаточно вирішувати єврейське питання». У розпал кампанії з ДАШа¹² звільнили відразу кількох учених-євреїв.

Зі спогадів колег

Шкловский был свободолюбив. Никогда не стеснялся критиковать нарушения прав человека, антисемитские выступления и глупость тоталитарного режима, несмотря на то, что репрессивные меры могли быть применены к нему самому.... Все, что он хотел, – это свободы общения со своими коллегами в других странах и возможности ездить куда угодно... Его высказывания о политике и правах чело-

*века лишили его права на зарубежные поездки*¹³.

*Мы узнали из компетентных источников, что более 40 советских академиков подписали публичный документ, осуждающий физика Андрея Сахарова, в то время как Шкловский вместе с Сахаровым написал письмо в защиту астронома-диссидента К. Любарского. Позднее он (Шкловский – авт.) был наказан неприсутствием на ассамблее 1976 года в Гренобле во Франции, где его попросили представить один из самых престижных докладов среди всех приглашенных участников – доклад по рентгеновской астрономии... Шкловский редко жаловался западным астрономам на ограничение своих поездок и даже не просил их помощи в своих интересах. Он хорошо осознавал правила игры в своей стране и был готов нарушить их, если того потребовала бы его совесть*¹⁴.

Йосип Самуїлович Шкловський – автор понад 300 наукових праць, серед яких особливе місце належить книзі «Вселенная, Жизнь, Разум»¹⁵, яка на теперішній час має 7 багатотисячних видань (фото 8). Книга розкриває проблему

Фото 8. Видання знаменитої книги Й. Шкловського «Вселенная, Жизнь, Разум»: 1-е вид. (1962 р.) – тираж 30 тис. екз.; 2-е вид. (1965 р.) – тираж 50 тис. екз.; 3-е вид. (1973 р.) – тираж 60 тис. екз.; 4-е вид. (1976 р.) – тираж 200 тис. екз.; 5-е вид. (1980 р.) – тираж 100 тис. екз.; 6-е вид. (1987 р.) – тираж 132 тис. екз.; 7-е вид. (2006 р.) – тираж 3 тис. екз. Фото із сайту <https://elementy.ru/>

¹² Державний Астрономічний Інститут імені П. К. Штернберга Московського державного університету (ДАШ).

¹³ Зі спогадів заслуженого директора наукової космічної програми військово-морської дослідницької лабораторії США, професора Герберта Фрідмана [1]. – С. 19

¹⁴ Зі спогадів професора обсерваторії Кітт-Пік (англ. Kitt Peak National Observatory, USA) Лео Гольдберга, Аризона, США [1]. – С. 234

¹⁵ Шкловский И. С. Вселенная. Жизнь. Разум / И. С. Шкловский. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1980. – 352 с.

можливого існування життя, в тому числі й розумного, на інших планетних системах. Книга також містить здобутки сучасної астрофізики, подані в доступному для пересічного читача викладі. У 1988 р. вона отримала першу премію на конкурсі «Знання» за найкращу науково-популярну книгу. П'яте видання книги було перероблене у відповідності до нових поглядів автора; шосте видання підготовлене учнями Й. Шкловського (М. Кардашевим та ін.) і доповнене трьома статтями вченого.

Й.С. Шкловського визнавали одним з найбільш талановитих лідерів світової астрофізики. Він був членом Лондонського Королівського Астрономічного товариства, Американської академії наук та мистецтв, Національної Академії Наук США (один серед небагатьох радянських фізиків і астрономів), Почесним членом Королівського Астрономічного товариства Канади, Почесним доктором Паризької обсерваторії; був нагороджений золотою Брюсівською медаллю Тихоокеанського астрономічного товариства та знаком «Дельфін», за що став дійсним членом Британської академії наук.

У Глухівському міському краєзнавчому музеї зберігається копія диплома, який засвідчує обрання Й. С. Шкловського членом Англійського Астрономічного товариства. Диплом да-

товано 9 березня 1962 року і підписано Президентом Лондонського Королівського Астрономічного товариства сером Уільямом Хантером Маккрі (фото 9).

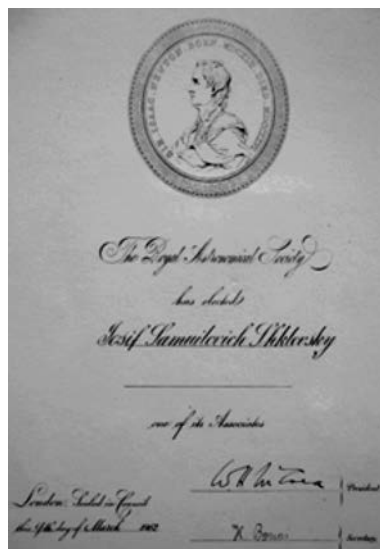

Фото 9. Копія диплома про обрання Й. С. Шкловського членом Англійського Астрономічного Товариства. 9 березня 1962 р. (Комуністичний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей»)

Незважаючи на свою зайнятість, Йосип Самуїлович пам'ятав своє рідне місто Глухів і час від часу приїздив на рідну землю. Особливо детальна інформація залишилася про приїзд ученого до Глухова у 1966 р. Під час перебування в нашому місті Йосип Самуїлович брав участь у багатьох зустрічах – з учнями шкіл, студентами педагогічного інституту, однокласниками (фото 10, 11).

Фото 10. Йосип Шкловський зі школярами під час свого приїзду до м. Глухів. 1966 р. (Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів)

Фото 11. Йосип Шкловський серед професорсько-викладацького складу Глухівського педінституту ім. С. М. Сергеева-Ценського. Листопад 1966 р. (Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів)

Хоча вчений прожив у Глухові невеликий період свого життя, тепло дитячих років та спогади дитинства завжди змушували повертатися на рідну землю. Жителі міста дбайливо зберігають пам'ять про свого Героя Всесвіту та готуються відзначити ювілей славетного вченого.

Беручи до уваги неоціненний вклад Йосипа Шкловського в науку про Всесвіт, кафедра фізико-математичної освіти та інформатики Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка до 100-річчя від дня народження вченого 6–8 жовтня 2016 р. провела I Міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми сучасної астрономії та методики її викладання».

До співорганізаторів конференції належать: Українська астрономічна асоціація, Радіоастрономічний інститут НАН України, Інститут космічних досліджень НАН України та Державного космічного агентства України, Академія педагогічних наук України, Інститут педагогіки НАН України, Міжнародна громадська організація «Астрономічна спілка», НПУ імені М.П. Драгоманова, ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, Мозирський державний педагогічний університет імені І.П. Шамякіна та ін. У роботі конференції взяли участь науковці, викладачі вищих навчаль-

них закладів, учителі, аспіранти і студенти. Кількість учасників становила близько 130 осіб.

Науково-педагогічна еліта разом із молодими науковцями та студентами протягом трьох днів обговорювала проблеми сучасної астрономії та методики її викладання в середній і вищій школах. Зокрема, актуальними та ґрунтовними були пленарні доповіді визначних науковців України, а саме: академіка НАН України, президента Української астрономічної асоціації, заслуженого діяча науки і техніки України, члена Президії НАН України Я.С. Яцківа на тему «Астрономія в Україні: стан та перспективи»; академіка НАН України та Національної академії правових наук України, директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України Ю.С. Шемшученка на тему «Слово про вченого земляка»; члена-кореспондента НАН України, директора Київського планетарію, президента Українського товариства аматорів астрономії К.І. Чурюмова, для якого, на превеликий жаль, ця конференція стала останньою (тема доповіді: «Результати місії Розетта по дослідженню комети Чурюмова-Герасименко»); академіка НАН України, старшого наукового співробітника Радіоастрономічного інституту НАН України О.О. Коноваленка на тему «Низькочастотна радіоастрономія і роль Й.С. Шкловського в її розвитку».

Фото 12. Академік НАН України Я.С. Яцків.
Фото О. Бахмата

Фото 13. Академік НАН України Ю.С. Шемшученко.
Фото О. Бахмата

Фото 14. Першовідкривач комет 67P / Чурюмова-Герасименко (1969 р.) та С / 1986 N1 / Чурюмова-Солодовнікова (1986 р.), член-кореспондент НАН України К.І. Чурюмов.
Фото О. Бахмата

Фото 15. Академік НАН України О.О. Коноваленко
Фото О. Бахмата

Фото 16. Члени Сумського аматорського клубу разом з К.І. Чурюмовим.
Фото О. Бахмата.

Справжньою «родзинкою» в роботі I Міжнародної науково-практичної конференції став майстер-клас, проведений членами Сумського астрономічного аматорського клубу (В.Ю. Сулим – керівник, А.М. Катькалов, О.А. Мельник, Д.В. Сенченко). Учасники конференції мали змогу ознайомитися з оптичними інструментами аматорського клубу та провести спостере-

ження за небесними об'єктами. Переглянути відповідні відеоматеріали можна за адресами:
<https://www.youtube.com/watch?v=XFEPd6AZyJl&feature=youtu.be>
<https://www.youtube.com/watch?v=2AH-Qazkd61M&feature=youtu.be>
<https://www.youtube.com/watch?v=mLwVJ5nk8yQ&feature=youtu.be>

Фото 17. Гості I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Й.С. Шкловського. Фото О. Бахмата.

Знаковим моментом наукового заходу можна вважати відкриття пам'ятної дошки Йосипу Самуїловичу на будинку, де народився та провів дитячі роки майбутній учений-астрофізик. Цей факт не залишив байдужими учасників конференції, які по праву вважаються нащадками наукових ідей ученого.

Ми дуже раді, що участь у нашому заході брала така високошанована в науковому світі людина, як Клим Іванович Чурюмов. Глухівчани пишуться тим, що один із останніх публічних виступів К.І. Чурюмова відбувся саме в них під час роботи конференції та висловлюють щирі співчуття рідним, близьким, друзям і колегам науковця у зв'язку з непоправною втратою – смертю Кліма Івановича Чурюмова – Людини, яка зробила неоціненний внесок в астрономічну науку.

Міжнародна конференція, присвячена 100-річчю від дня народження астрофізика Й.С. Шкловського, відбулася у творчій, дружній атмосфері, де кожен був учасником наукового дійства, що дозволило торкнутися незвіданих вершин астрономічної науки, ознайомитися з видатними посталями, взяти участь у дискусіях, дізнатися про стан та перспективи розвитку астрономії та методики її викладання в Україні, результати досліджень комети Чурюмова-Герасименко, радіоастрономічні дослідження в низькочастотному діапазоні радіохвиль, вплив наукового доробку

Й. С. Шкловського на сучасні досягнення науки і техніки. Із запитань і реакції залу відчувались радість і захоплення від зустрічі з маловідомим і новим. Сподіваємося, що започаткована в Глухові наукова конференція стане доброю традицією вшанування пам'яті нашого видатного земляка.

Волею долі сьогодні ми підтримуємо зв'язок з дітьми Йосипа Самуїловича Шкловського і маємо прекрасну можливість опублікувати спогади його доньки, Алли Йосипівни Шкловської, про батька (див. Додаток).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. Йосип Самуїлович Шкловський прожив складне життя, насичене складними подіями на передовій астрономічної науки, оскільки його характерними рисами були безмежний інтерес до фактів, пошук головного, потяг до простоти в розумінні явищ природи. Саме тому нашим завданням сьогодні є вивчення і ретельний аналіз наукової спадщини вченого. З метою її дослідження й популяризації в Глухові, на батьківщині вченого, започатковано проведення «Шкловських читань». Сподіваємося, вони стануть традиційними, будуть гідною даниною пам'яті яскравої, талановитої особистості, якою був Й.С. Шкловський, і збиратимуть навколо себе як визнаних учених, так і обдаровану, зацікавлену в поступі вітчизняної науки молодь.

*А. И. Шкловская*¹⁶, кандидат физико-математических наук

«Звезды. Их рождение, жизнь и смерть»

Мой отец, Шкловский Иосиф Самуилович, считал звезды самым главным астрономическим объектом. Он, наверное, и сам был из звездного вещества. Название его книги о звездах могло бы быть заглавием и к предлагаемым здесь строкам о нем – звездочете и человеке. Удаляется от нас последний его мартовский день. Его образ размывается, приобретает несвойственные ему мягкие, пастельные тона, характерные черты сглаживаются, постепенно теряется впечатление от одухотворенного взгляда, порывистых движений, мгновенной реакции, парадоксальных вопросов и блестящих ответов, всей его харизмы, безудержного, раблезианского аппетита к жизни. И хочется успеть поймать, удержать, сохранить этот изменчивый, расплывающийся силуэт. В памяти мерцают блики полузабытых воспоминаний... Нам немного известно о его детстве. Проникнуть туда, к истокам, – значит попытаться описать, понять уравнение линии его жизни, а может, и ответить на вопросы, которые не успели ему задать.

«Земную жизнь пройдя до половины...»

Иосиф Самуилович Шкловский родился на Украине, в городе Глухове, за год до революции. Глухов – город старинный, всего на пять лет моложе Москвы. Он пережил славу и величие, был в составе Московии, Великого княжества Литовского, Польши, России. В середине XVIII века Глухов стал резиденцией гетмана Кирилла Разумовского, устроившего там царский двор в миниатюре. Пышные приемы, балы, театральные постановки и концерты, богатая библиотека, бесценная коллекция музыкальных рукописей приобщали украинское общество к европейской культуре и этикету. Из Глухова в российскую столицу регулярно отправлялись депеши, реляции и предложения о масштабных

преобразованиях для возрождения вольности в Гетманщине. Интересы самодержавия, однако, противоречили идеям автономии и независимости Левобережной Украины и привели к упразднению гетманства. Глухов перестал быть представительным центром. В конце царствования императрицы Екатерины его слава начала спадать, и к XX веку стал Глухов провинциальным уездным городом, а ныне и вовсе является районным центром.

Следы былого великолепия остались в старинных постройках, архитектурных памятниках, истории и биографиях многих выдающихся людей. В начале XX века больше трети жителей города составляли евреи. Тогда там еще высилась самая большая в Левобережной Украине двухэтажная синагога, было три общины, несколько еврейских школ, коммерческие заведения. В то время в Глухове проживал Самуил Мордухай Шкловский. Он имел собственное коммерческое дело и два дома. Дети его, спасаясь от погромов, эмигрировали и рассеялись по свету, некоторые из них оказались в Палестине, где вместе с легендарным Бен Гурионом создавали кибуцы¹⁷, внуки впоследствии добрались и до Австралии. Самуил Шкловский, мой будущий дед, 65-летний солидный рыжебородый вдовец, женился второй раз на Анне Иосифовне Брук – 25-летней красавице из бедной многодетной еврейской семьи. Ее многочисленные братья и сестры, истратив все семейные сбережения, отплыли на пароходе в Америку и стали американскими эмигрантами. Один из братьев погиб в Мексике во время революции 1910–1917 гг. Судьбу остальных подробно описали Шолом Алейхем и Исаак Зингер. Будущая моя бабушка тоже собиралась последовать в Новый Свет за еврейским счастьем. Замужество перечеркнуло эти планы, своих братьев и сестер она никогда больше не видела. Вскоре умер ее отец, оставив

¹⁶ Шкловська А. І. – донька всесвітньо відомого вченого-астрофізика Й. С. Шкловського. Закінчила фізичний факультет МДУ в 1962 р. До 2010 р. – провідний науковий співробітник Об'єднаного інституту ядерних досліджень (ОІЯД, м. Дубна, РФ). Секретар лабораторного наукового семінару (до 2010 р.). Коло наукових інтересів – експериментальне вивчення взаємодії елементарних частинок, отриманих на прискорювачах. Співавтор понад 100 наукових публікацій. Кандидат фізико-математичних наук. Тема кандидатської дисертації: «Комп'ютерне моделювання елементарних взаємодій при різних умовах».

¹⁷ Кібу́ц – самостійна соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де знаряддя й засоби виробництва належать усьому колективові, а рішення приймають загальні збори всіх його членів.

в наследство лишь свое имя. Им и нарекли первородного сына. Через три года родился второй сын – Геннадий. В некоторых публикациях (например, в материалах, подготовленных Дмитрием Стефкиным¹⁸) упоминается сапожная мастерская деда, в которой папа шил бы сапоги, если бы не произошла революция. Эту романтическую версию, как и саму мастерскую, все-таки следует считать легендой, видимо, позаимствованной из биографии другого Иосифа, известного всей стране «отца народов». Сведения о том, что дед мой был раввином¹⁹, также не подтверждаются. Он часто уезжал по делам, иногда неделями отсутствовал. Впоследствии бабушка рассказывала, как любила и уважала своего мужа и почитала, как отца. Каждый день она заново готовила специальную еду для него, часами наблюдала с крыльца за дорогой, стараясь не пропустить его возвращения, помогала спешиться, снимала сапоги и мыла ноги, усаживала за накрытый стол, стоя за его стулом, с готовностью радостно прислуживала ему, укладывала отдыхать на перину и терпеливо ждала, когда он расскажет о своей поездке. Недобрительно оглядывая наше нехитрое хозяйство, вспоминала она прошлое, где жизнь протекала по еврейским правилам и законам, а дети, как все еврейские мальчики, с трех – четырех лет посещали еврейскую школу-хедер²⁰. В этом заведении ученики под внимательным и деятельным руководством учителя – рабби изучали историю богоизбранного народа, Тору²¹ и Талмуд²². Постижение премудрости темных мест Библии и хитроумных толкований казуистических текстов чередовалось с их собственной трактовкой труднообъяснимых мотивов деяний праотцов. Но главное – там давался не набор знаний и сведений, а вырабатывался

метод познания, воспитывалась личность, оттачивались качества, необходимые евреям в их будущей жизни для великих дел. А великим могло быть любое дело, которому они собирались посвятить себя. В нем они должны были добиться максимальных успехов. Видимо, этой традиционной установкой объясняется парадокс, высказанный Михаилом Жванецким: «Они в любой стране в меньшинстве, но в каждой отдельной отрасли – в большинстве».

Полученное моим отцом воспитание в условиях нашей реальности сформировало личность независимую, часто взрывную, ко многому непримиримую, бескомпромиссную, яркую и блестящую. Возможно, именно в характере следует искать причину противоречий, возникших через многие годы между нашими высоколобыми академиками и моим отцом, что привело их отношения, по его словам, «в состояние, близкое к насыщению». Сложившаяся ситуация, конечно, не пошла на благо астрофизике, а, возможно, и жизни этих выдающихся ученых, достойнейших людей нашего времени. Но вернемся к детским годам отца в Глухове.

Папа потерял своего отца в шесть лет. Семья не дождалась его из очередной деловой поездки. Шепотом произносилось нееврейское слово «экспроприация». Ждали семь лет. По истечении этого библейского срока глуховская еврейская община произвела поминальную молитву, кадиш²³, о чем папа впоследствии написал в своей новелле²⁴. После этого его мать официально стала вдовой. Община нашла ей мужа, порядочного человека, Моисея Яковлевича Абольникова, сов-служащего – железнодорожника. Папа окончил школу-семилетку. Отчим получил назначение на работу, и семья уехала из Глухова, сопровождая его по маршруту

¹⁸ Стефкин Д. Физика и лирика Иосифа Шкловского [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://jewish.ru/gu/people/science/1067/> (дата звернення 02.11.2017 р.). – Назва з екрана.

¹⁹ Рабин (рос. раввин) – духовний лідер єврейської громади, керівник іудейської общини, її духовний наставник.

²⁰ Хедер (їдиш *хейдер* – “кімната”) – єврейська релігійна початкова школа.

²¹ Тора – (івр. תּוֹרָה – “закон”, “учення”) – у широкому сенсі сукупність іудейського традиційного релігійного закону.

²² Талмуд (староєвр. – вчення, наука) – великий кодекс релігійно-юридичних правил життя євреїв.

²³ Кадиш (арам. קדיש – «святій») – єврейська молитва, яка прославляє святість імені Бога і Його могутності; проявляється в намаганні до кінцевої покути і спасіння.

²⁴ Шкловский И.С. Эшелон (невыводимые рассказы) / И. С. Шкловский. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – С. 48.

КВЖД²⁵, чем и определилась география дальнейших перемещений моего отца в юности. Он рано начал вносить свой вклад в семейный бюджет, работал на строительстве в Акмолинске²⁶, на БАМе²⁷, на Амуре. И постоянно учился, считал, что после 17 лет человек сам должен заниматься своим образованием, много читал, выписывал научно-популярные журналы, ориентиром был журнал «Всемирный следопыт». Он подготовился и поступил в Дальневосточный университет²⁸.

Через два года его отчима перевели на работу под Москву, дали комнату в коммуналке на станции Лосиноостровская по Ярославской железной дороге. В течение 20 лет Иосиф Самуилович будет часто и регулярно приезжать туда, к своей маме. Не имея никакого образования, была она женщиной здравомыслящей, обладавшей большим чувством юмора, неистощимым запасом всевозможных историй и прибауток и фанатично преданной детям. Они платили ей нежной любовью и постоянной заботой. В Лосинке папа всегда находил покой и родную обстановку детства. Там он написал и посвятил матери свою первую книгу – «Солнечная корона»²⁹. По словам папы, на выбор его профессии сильно повлиял лорд Чэдвик³⁰. Своим открытием нейтрона в 1935 году Нобелевский лауреат окончательно повернул научный интерес отца в сторону физики. Сдав экзамен по общей физике декану физического факультета МГУ профессору С. Э. Хайкину, папа поступил на 3-й курс этого факультета, который закончил в 1938 году по специальности «оптика». Став студентом университета, он поселился в Останкино, в Пушкинском Студгородке. В то время в

этом общежитии жили многие будущие известные ученые. Там он познакомился и с моей мамой, студенткой 1-го курса физфака.

Они поженились, и к моменту окончания папой университета родилась я, предоставив, таким образом, ему возможность свободного трудоустройства. По распределению отцу предстояло отправиться учителем средней школы в Сибирь, в Березовский район, по следам светлейшего князя Меншикова.

Перипетии поиска работы он описал в своей новелле «Наш советский раввин»³¹. Трудовую деятельность папа начал аспирантом в Государственном институте имени Штернберга (ГАИШ), на Красной Пресне. Они были очень разными, мои родители. Во многом взгляды их не сходились. Но, говорят, браки заключаются на небесах. Её робкий, прелестный облик, провинциальная старомодная интеллигентность и порядочность, абсолютная преданность, сопровождаемая восторженным обожанием, и его чисто библейское отношение к институту брака и семьи, ответственность и чувство долга с оттенком фатальной неизбежности событий скрепляли их союз почти полвека.

Отец был главой семьи в глубоком, первоначальном смысле этого слова: его постоянная помощь и поддержка распространялась не только на всех членов нашей семьи, но и на его брата, мать и отчима. Мелкие, повседневные заботы его не занимали, но ни одна серьезная проблема не ускользала от его внимания, он давал разумные, конкретные советы и указания. Его душа жила среди нас. А жизнь и разум он отдавал науке. В Останкине папа прожил почти 20 лет, включая годы, проведенные им в эвакуации в Ашхабаде и Свердловске.

²⁵ Китайсько-східна залізниця (рос. Китайско-Восточная Железная Дорога (КВЖД)) – колишня залізниця на північному сході Китаю (Маньчжурія). З'єднувала Читу і російський Далекій Схід.

²⁶ Акмолінськ (рос. Акмолинск) – обласний центр у Республіці Казахстан.

²⁷ Байкало-Амурська магістраль (БАМ) – залізниця в азійській частині РФ. Довжина 4 234 км (траса від Усть-Кута над р. Леною до Комсомольська-на-Амурі). Основна частина шляху збудована у 1974–1984 рр.

²⁸ Далекосхідний університет (зараз Далекосхідний федеральний університет) – федеральний університет, розташований у м. Владивосток.

²⁹ Шкловский И.С. Физика солнечной короны / И. С. Шкловский, 2-е изд., перераб. – М.: Госуд. изд-во физ.-мат. лит., 1962. – 516 с.

³⁰ Сер Джеймс Чедвик (англ. Sir James Chadwick) – англійський фізик, відомий за відкриття нейтрона і фотоядерної реакції, член Лондонського королівського товариства (1927 р.), лауреат Нобелівської премії з фізики (1935 р.).

³¹ Шкловский И.С. Эшелон (невыводимые рассказы) / И. С. Шкловский. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – 224 с.

Вернувшись в 1943 году, он открыл дверь нашей комнаты своим ключом, который все эти годы хранил в качестве талисмана, и нашел всё в том же виде, как и оставил, уезжая из Москвы с университетским эшеленом в ноябре 1941 года. Через год возвратились из эвакуации в Горьковскую область и мы с мамой. Сразу после войны родился мой брат Евгений. Мы жили пятером. Хозяйство вела бабушка, мамина мама. Один угол в комнате занимала большая русская печь. В центре комнаты – погреб. Из обстановки помню мамино пианино, изъеденное шашелем, бархатный бабушкин диванчик, кажется, в стиле бидермейер, черную тарелку-репродуктор, карту на стене с флажками, отмечавшими линию фронта, и гордость бабушки – оранжевый шелковый абажур. Коммунальных удобств не было, да мы и не подозревали об их существовании. Воду носили из колонки. Вместо ванной и стиральной машины пользовались цинковым корытом, иногда ездили на трамвае в баню, часто со своими тазами – шаек на всех не хватало. Печку топили дровами, которые на лошади привозили с рынка, родители пилили их, потом папа колот, я складывала в поленницу.

Перед глазами – его мальчишеская фигура, без пальто, в барашковой кубанке, на ногах громадные валенки, оба на одну ногу. Длинный коридор, куда выходили двери 20 комнат, служил гостиной. Там, среди примусов, выставленных у каждой двери, прогуливались будущие физики, биологи, историки, обсуждали научные вопросы и жизнь, часто эзоповским языком – не будем забывать, какое было время. Занимались в библиотеке – деревянном двухэтажном доме неподалеку. Библиотека была хорошо укомплектована журналами и редкими книгами, иногда со штампом спецхрана. Гулять ходили в останкинский парк с шереметьевским дворцом, прудами, лодочной станцией, дубовой рощей и чудным деревянным летним театром, где крутили кино. Мы по много раз смотрели «Чапаева», «Броненосец Потемкин», «Дети капитана Гранта», трофейные киноленты, незабываемые фильмы эпохи итальянского неореализма. Пленка часто рвалась. Перед началом сеанса пела романсы под расстроенное пианино осипшая певица в облезлой горжетке.

На работу папа ездил на семнадцатом трамвае, ждать приходилось долго, переполненный, шел он до центра больше часа. В нем обычно папа обдумывал свои идеи, производил в уме сложные расчеты, потом их записывал почти без поправок и черновиков. Вообще, кабинетным ученым в буквальном смысле этого слова не могу его представить. Писал он как-то незаметно. Примостившись на краешке общего стола или в библиотеке, низко и косо наклонив голову, исписывал формулами, расчетами, рисунками поля газеты «Известия», рисовал мне на случайных листках иллюстрации к сказкам Андерсена, Киплинга, некоторые из них сохранились. Уже позднее заполнял экономно мелким почерком общие тетради, сразу с двух сторон. В останкинский период жизни он защитил кандидатскую и докторскую диссертации, его уважительно стали величать «доктором», он стал профессором, начал читать лекции по новой науке – радиоастрономии. Почти каждое лето он ездил в симеизскую обсерваторию³² в Крым, в 1947 году посетил Бразилию для наблюдения полного солнечного затмения. В Крым он и меня брал с собой. На всю жизнь остались воспоминания о нашей жизни там, в обсерватории на горе Кошка, что над Симеизом. Мы делили финский домик с семьей Соломона Борисовича Пикельнера³³. Вечерами ходили к ним пить чай, хозяйничал Соломон Борисович – быстрый, молодежь и седой. Папа рассказывал разные забавные истории, потом они долго сидели на крыльце, вели серьезные разговоры. Часто большой молодежной компанией гуляли звездными ночами вдоль севастопольского шоссе. Под несмолкаемый звон цикад пели, смеялись, читали стихи Павла Когана, Ярослава Смелякова, Михаила Светлова. Папа всегда был в центре. Его вулканическая энергия была через край. После работы нас возили на грузовике в город, на пляж. Мест для всех не хватало, молодые астрономы крутыми тропинками бежали вниз, и папа, конечно, с ними, на спор опережая грузовик, в котором чинно ехал астрономический бомонд.

Иногда директор обсерватории Григорий Абрамович Шайн приглашал сотрудников к себе домой слушать музыку. Играл на рояле Саша

³² Сімеїзька обсерваторія – частина Кримської астрофізичної обсерваторії (розташована біля гори Кішка, с. Сімеїз).

³³ Пикельнер С.Б. – радянський астрофізик, професор Московського державного університету.

Софроницький³⁴, а ми, діти, замирали під високим відкритим вікном, не смія порушити загальну атмосферу блаженства і гармонії. Сильне враження зробив на мене пулковський астроном Михайло Олександрович Козирев³⁵ – була в ньому вражаюча одержимість і незвичайна краса. Вспомінаю, як сиділи на розігрітій гальці сімейного пляжу ми з папою, Соломон Борисович з Ольгою Миколаєвною і Емма Семеновна Бродська. Михайло Олександрович стояв перед нами, шурив на сонці яскраві очі і читав пушкінські вірші про те, як «час гонить коней». Він не знімав свого елегантного темного костюма. «Йому завжди холодно, – пояснив нам потім папа, – замерз там». Згодом багато років і я знала, де це – «там»³⁶.

Навсегда запам'ятовується папине повернення з Бразилії. Експедиція на пароплаві «Грибодов» тривала декілька місяців. Мені було 9 років, я чекала його, напевно, більше всіх – він обіцяв привезти мені попугая. Папа з'явився рано вранці в розкішному довгому пальто і шапці, як чарівник. Комната одразу наповнилася його сміхом, хтось вносив за ним валізи і коробки, сусіди застигли в дверях, а він – одразу до мене і каже: «Я привез, привез тобі попугайчика, як ти просила!», і розвертає велику мозаїчну картину з попугаєм, зроблену з крильців бразильських бабочок. В 1955 році нам дали велику квартиру в Домі викладачів, недалеко від тільки що побудованого будинку Московського університету і ГАИШ. Тепер на роботу можна було ходити пішки. Останкино ми покинули завжди. Больше половини його життя залишилося позаду. Почалася космічна ера. Впереді були нові плани, ідеї, книги, подорожі, люблячі учні, сумніви і розчарування.

Наш круг читання

З від'їздом з Останкіна і для мене почалася нова життя: новий будинок, нова школа, нові друзі, університет. В школі мене вважали гуманітарієм. Степан Федорович Косов, вчитель з літератури, і вдома приходив радити подавати документи на філологічний або, на худий кінець, в ін.яз. Папа висловився коротко і твердо: «Фізика – королева наук, а ін.яз – інститут кваліфікованих невест». Ця перспектива ніколи не задовольняла, доля моя вирішилася і виявилася міцно пов'язаною з фізикою, з Дубною³⁷ і з Болгарією. Мисль же папи, що фізик може чудово знати і літературу, постійно підтверждалася його власним прикладом. А літературу він знав блискуче. Любознательним провінціальним хлопчиком «проглотив» і на всю життя запам'ятав прочитане. І справа не тільки в феноменальній пам'яті. Одарований ясним аналітичним і раціональним розумом, володів він і рідкою образною пам'яттю, наділяючи персонажів своїм конкретним представленням. Його малюнки це ілюструють. Образи літературних героїв покоряли його, він вживався в них, носив в собі, імітував їх, не зменшуючи власної індивідуальності. Я знавала в ньому і лицаря Дон Кіхота, і аббата Жерома Куаньяра, і Сильвестра Бонара, і Фабриціо, і Очарованного странника, і навіть Акакія Акакієвича. К слову сказати, він не був ні книжним червем, ні колекціонером рідких видань.

Коллекціонував папа лише те мистецтво – власні відкритки з репродукціями картин – він же був художник. Почав він їх збирати ще до війни. Добре пам'ятаю велику коробку з-під взуття, де він зберігав свої скарби. Перебираючи папину відкритку, познайомилася я з

³⁴ Софроницький О. В. – астроном з Санкт-Петербурга, випускник (1948 р.) Державного Астрономічного Інституту імені П. К. Штернберга Московського Державного Університету. Син відомого піаніста і педагога, заслуженого діяча мистецтв РСФСР (1942 р.), лауреата Сталінської премії першого ступеня (1943 р.) В. В. Софроницького.

³⁵ Козирев М. О. – радянський астроном-астрофізик. Працював в Головні астрономічній обсерваторії СРСР (Пулково) та Ленінградському педагогічному інституті (нині – Російський державний педагогічний університет імені О. І. Герцена).

³⁶ 7 листопада 1936 р. М. О. Козирев був заарештований, а 25 травня 1937 р. засуджений на 10 років позбавлення волі. У 1941 р., нібито за ворожу агітацію серед ув'язнених, засуджений повторно на 10 років позбавлення волі. 14 грудня 1946 р. за клопотанням колег-астрономів (Г. А. Шайна та ін.) звільнено умовно-достроково, як талановитого вченого, а 21 лютого 1958 р. повністю реабілітовано.

³⁷ м. Дубна, Московська обл., РФ. У м. Дубна знаходиться Об'єднаний інститут ядерних досліджень (ОІЯД) – міжнародний міжурядовий науковий центр, у якому до 2010 р. провідним науковим співробітником працювала А. Й. Шкловська.

мировими шедеврами задолго до посещения выставки картин Дрезденской галереи в Москве. Открытки пригодились и его брату, после войны поступившему в Ленинградскую Академию художеств. В письме к нему в Германию сразу после окончания войны папа на многих страницах подробно делится своими впечатлениями от посещения Музея восточных культур³⁸, профессионально вникая в технику и философию китайских свитков. Помню, как водил он меня не Волхонку в пушкинский музей, детально объясняя в Греческом дворике разницу между экспонатами, установленными там, и оригиналами, хотя тогда еще не видел Венеры Милосской, сразившей его впоследствии в Лувре.

Книги у нас появлялись обычно из библиотек или от знакомых, иногда в виде подарков, часто со смешными надписями. Они довольно беспорядочно соседствовали с бабушкиными книжками: переплетенными ею сочинениями из русской и зарубежной классики, напечатанными в приложениях к журналу «Нива» за 1911 и 1912 годы, и великолепно иллюстрированным однотомником Пушкина, выпущенным к столетию поэта и подаренным ей по окончании гимназии «за примерные успехи и благонравие». Тонкие, почти прозрачные пожелтевшие листы этой книги, заполненные очень мелкими буквами, которые я еще не умела складывать, переворачивала я осторожно, затаив дыхание, а папа, неузнаваемо перевоплощаясь, читал из нее сказки и «Руслана и Людмилу».

Многотомные старинные фолианты с золотыми обрезами и подписные издания наш дом не украшали. Книги выполняли свое главное назначение – их читали и перечитывали, очень часто папа сам мне их читал. В самом раннем детстве это были сказки Пушкина, Андерсена, Чуковского, Маршака, Кипплинга, повести Гоголя, рассказы Сеттона-Томпсона, Марка Твена, Джека Лондона. И очень «заботился о том, какой у дочки тайный том дремал до утра под подушкой». Это он увлек меня романтикой героев Александра Грина, Леонида Борисова, Константина Паустовского и водителей фрегатов, описанных Николаем Чуковским. Любимый из них – Дюмон Дюрвиль. Его трагический конец, поведавший Маргерит Юрсенар, я переживала уже

одна, без папы. Он открыл мне мир благородных героев Стендаля, Гюго, Дюма.

Прерывая мое запойное детское чтение, требовал пересказать ему в одной единственной фразе содержание всех четырех зеленых томов «Графа Монте Кристо». Тогда в Крыму, в Симеизской обсерватории на Кошке, у молодых астрономов, кроме обычных их подначек и розыгрышей, в ходу был своеобразный стиль вести разговор, употребляя в основном цитаты из романов Ильфа и Петрова. В те времена это занятие было небезопасным, являясь тестом не только на интеллигентность, но и на принадлежность к «своим». К незабываемым крымским впечатлениям относятся и блестящие папины импровизации на тему о возможной современной судьбе литературных героев. Помню инквизиторский блеск его глаз за стеклами простых круглых очков, когда он был неудовлетворен (увы – слишком часто!) моими ответами на вопросы из придуманных им же литературных викторин, по типу КВН³⁹.

Кем он был? Астрономом, физиком, художником, писателем, психологом? – Да. А еще и артистом. Нет, не актером немного кино, как иронично и грустно называл он себя сам, считая, что компьютеризация и технизация практически сводят на нет индивидуальность в науке. Он имел в виду судьбу Чарли Чаплина и его последние фильмы. Читал папа великолепно, завораживающе. Резкий его голос со множеством обертонов и неожиданных интонаций захватывал и увлекал не только меня и не только в подходящих для актера помещениях. Вот в памяти всплывает купе поезда Москва – Симферополь, где на разъезде перед станцией Синельниково читает он «Сон Попова» А. К. Толстого перед заходящейся от смеха тучной дамой, женой ответственного работника, проводницей с черной бархатной розой на груди и мной, двенадцатилетней. Или он, стоя в центре комнаты в позе Маяковского, откинув назад голову и картинно расставив ноги, декламирует «Облако в штанах». Восторженные слушатели – это мы с мамой, ее подруга Лидия Федоровна и Павел Иванович Бакулин, начальник «Службы точного времени». Или у нашего кунцевского дома в ответ на слова мамы, что тут поблизости жил Эдуард Багрицкий, папа вдруг

³⁸ Державний музей мистецтв народів Сходу, м. Москва.

³⁹ Клуб веселих і кмітливих (рос. КВН)

делает растерянное лицо и сходу начинает читать его «Балладу о партбилете», испуганными жестами показывая, где этот билет хранился.

Ожидание момента наступления Нового Года не обходилось без чтения вслух, в тему, рассказов Гоголя, Чехова, Аверченко, Зощенко. С наездами в родительский дом связаны и мои литературные открытия, принимаемые как подарки. Папа буквально с порога спешил обрадовать находкой, прочитать ее тут же, внимательно следя за моей реакцией. Так и слышу таинственное начало: «...Дул сильный ветер в Таганроге...», – это он дарит нам «Штруфиана» Давида Самойлова. Или: «... В белом плаще с кровавым подбоем...». В тот раз я так и не успела узнать ни о вечном раскаянии прокуратора, ни о судьбе Мастера – никак нельзя было упустить последний поезд в Дубну. Чтение было прервано, журнал «Москва», где роман напечатали, утром надо было вернуть. Я восприняла это, как трагедию. Едва успев на поезд, столкнулась я у вагона с почтовым служителем, продававшим газеты и журналы. Вожделенный номер журнала «Москва» он держал в руке. Все стало предельно ясно: Бог явил чудо – Он существует! Особая тема наших чтений – самиздат, это уникальное порождение советской идеологии и культуры. Какие горизонты, сколько истин и заблуждений открылось вдруг, как повернулась сразу вся система координат в пространстве, где я жила и думала, что счастлива и безмятежна.

Сейчас, спустя десятилетия, понимаешь, что не последней причиной такого экстаза было состояние почти мистического, притягательного ужаса идти по краю пропасти. Мой отец не принадлежал к активным диссидентам. Он жадно интересовался жизнью и в условиях тотального прессы извлекал сведения о происходящем из собственных внимательных наблюдений и самых неожиданных, часто труднодоступных источников. Резко отрицательно реагируя на многие явления нашей реальности, он совершил много добрых дел и мужественных поступков, руководствуясь собственным представлением о порядочности. По-научному глубоко и тщательно анализируя и сопоставляя факты и мнения, он критично относился ко многим проявлениям власти, политики и советской действительности. При этом был он, однако, сам ее порождением – советским человеком, патриотом. Так, он твердо и бесповоротно отверг

весьма привлекательное предложение переехать жить и работать в Израиль.

Вернемся к нашему кругу чтения. Вкус моего наставника я считала безупречным, хотя его оценки часто не совпадали с общепринятыми. Так, он очень любил рассказы Антона Чехонте, а пьесы Чехова воспринимал без восторга, обожал Анатоля Франса и издевался над моими «эстетическими пристрастиями» к Вирджинии Вульф, Марселю Прусту, Джойсу, Кэрроллу. Физиологически чужда была ему индийская культура, трагедии божественных греков оставляли его равнодушным, к Шекспиру (за исключением «Сонетов») относился без пиетета, считал, что у Льва Толстого нет чувства юмора, подозревал в Чехове скрытого антисемита, ну и много чего еще. Были у него расхождения в оценке писателей и с профессионалами-критиками: Н. Эйдельманом, Ю. Карякиным, Б. Сарновым и другими гостями Дома творчества в любимой Малеевке. Трудно ему было скрывать свои чувства и оценки даже по отношению к литературным персонажам, что приводило зачастую к конфликтам.

Однажды он пригласил меня поехать с ним в Ленинград. Был он там по поводу защиты рецензируемой им докторской диссертации и проводил дни среди пулковских астрономов, а я честно двигалась «по навигатору», составленному им для меня и включавшему все памятные места действия героев романов Достоевского. Клочок бумаги с этими адресами храню я и сейчас, как священную реликвию. До сих пор не могу простить себе, что отправилась тогда со своими друзьями Кунике на нашумевший товстоноговский спектакль «Смерть Тарелкина», оставив папу одного в роскошной академической квартире на улице Халтурина. Мы так славно гостевали там, и он никак не хотел отпускать нас в театр, предлагая всю пьесу Сухово-Кобылина самому перед нами сыграть, наизусть. Тогда думала, что впереди еще много лет. Оказалось – меньше года.

Он ушел из жизни 3 марта 1985 года. Последние слова, услышанные от него, были пушкинские: «Я знаю, век уж мой отмерен...». Какая была первая, прочитанная им книжка? Не успела спросить. А вот последняя – знаю. Взял он с собой в больницу «Мост Людовика Святого» Торнтон Уайлдера. И думаю, теперь знаю, почему...

References

Galynskaya I. M. I. Shklovskij: Razum. Zhizn'. Vseennaya / I. M. Galynskaya. – M.: TOO “Yanus”, 1996. – 432 s.

Hrudynin B. O. Josyp Shklovs'kyj: do 100-richchia vid dnia narodzhennia vchenoho / B. O. Hrudynin // Naukovyj chasopys natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 3. Fizyka i matematika u vyschij i serednij shkoli. – Vypusk 16: zbirnyk naukovykh prats'. – Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2015. – S. 10–17.

Kurok O. I. Josyp Shklovs'kyj : zhyttia kosmichnoho masshtabu / O. I. Kurok, B. O. Hrudynin, M. M. Chasnyts'kyj. – Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo “Mriia”, 2016. – 76 s.

Chasnyts'kyj M. M. Ternystyj shliakh do svitovoi slavy / M. M. Chasnyts'kyj // Siverschyna v istorii Ukrainy (materialy s'omoi naukovy-praktychnoi konferentsii). – Sumy: Vydavnychyj budynok “Ellada”, 2008. – S. 182–186.

Shklovskij I. S. Vseennaya. Zhizn'. Razum / pod red. V. G. Surdina, N. S. Kardasheva i L. M. Gindilisa. – 7-e izd., dop. – M.: Zhurnal “E'kologiya i zhizn'”, 2006. – 312 s.

Shklovskij I. S. Iz istorii razvitiya radioastronomii v SSSR / I. S. Shklovskij. Seriya: Kosmonavtika. Astronomiya. – M.: Izd-vo “Znanie”, 1982. – 63 s.

Shklovskij I. S. E'shelon (nevydumannye rasskazy) / I. S. Shklovskij. – M.: Izd-vo “Novosti”, 1991. – 224 s.